

“YARININ TANRISI” HAKKINDA SÖYLEŞİ

Önceki sayılarımızda Amerikalı yazar NEALE DONALD WALSCH’ın “Yarının Tanrısı” adlı kitabında formüle ettiği önermelerle ilgili iki söyleşi yayınladık. Bu sayımızda da aynı önermeleri birer birer sosyolog Prof. Dr. Ergün Yıldırım’a sorduk ve cevaplarını aldık. Aşağıda ilginç bir söyleşi bulacağınızı umuyoruz.

Söyleşiyi yapan: Çekmece Dergisi

Yarının Tanrısı, kendisine inanılmasını arzulamaz. Bu, dünün Tanrısı ile yarının Tanrısı arasındaki en önemli ilk farktır!

Burada zamanın değişen, farklılaşan ve evrimleşen özelliklerine inanılarak Tanrı’nın da buna bağlı olarak dün, bugün ve yarın diye tanımlanabileceği varsayılıyor. Bu yaklaşım zamanı evrimsel bir paradigma içinde ele alıyor. Tanrı’yı evrimsel zamana yerleştirerek onun içinde değiştiğini öne sürüyor.

Tanrı, “yarının tanrısı” kavramlaştırmasıyla bir zamana yerleştiriliyor. Öncelikle, bu yaklaşımda büyük bir sorun olduğunu belirtmek gerekiyor. Çünkü Tanrı değişmez, varlığı kendinden menkul, mutlak ve zamanlar ötesi olan bir varlıktır. Bundan dolayı zamana bağlı bir biçimde tanımlanamaz. Ancak Yarının Tanrısı ifadesini kullandığımızda Tanrı’yı zaman içine yerleştiriyoruz. Bu bakış açısına göre dün ve bugün aşılabilir bir zamandır. Yarın ise beklenen ve umut doludur. Evrimci teorinin ve ilerlemeci aydınlanma yaklaşımının iki tutumuyla karşılaşılıyor burada. Birincisi bu iyimserlik; ikincisi, geçmiş geride kalan ve aşılabilir olarak okuyan tutum. Tanrı da buna bağlı olarak geçmiş zaman ve bugün ki “kötü” zaman içinde aşılabilir, geride kalan ve üstelik bugünün “kötü” ritminde “hiçbir iyi rol üstlenmeyen” bir varlıktır.

Örneğin savaşları, hastalıkları ve katliamlarla bütünleşmekte! Oysa “yarın” ümit doludur. Hegel, ilerlemeyle ulaşılabilecek yarını/gelecek tahayyülünü özgürlüğün bulunduğu durum; Marx, eşitliğin yakalandığı sınıfsız toplum durumu; Comte de bilime ulaşılan pozitif durum olarak okumaktadır. Bu iyimser ilerlemeci yarın(gelecek) paradigması, “Yarının Tanrı” kavramlaştırmasında da görülmekte. Böylece yaşanan çağın kötü durumlarından kurtuluşu vaat eden bir gelecek ütopyası ile karşılaşyoruz. Gelecek kurtuluştur, bugünün kötülüklerinden çıkmak için varılacak cennettir! Gelecek, ahirette değildir. Bu beşeri dünyanın özgürlük, sınıfsız toplum ya da pozitif toplum varlığında. Yarının Tanrısı tezin de ise yarının Tanrısındadır. Böylece yarın Tanrılaşmakta.

“Yarının Tanrısı kendisine inanılmasını istemez” diyor. Peki o zaman Tanrı ile insan arasındaki ilişki nasıl olacak? İnanma olmadan bu ilişki nasıl kurulabilir? Daha başlangıçta, önerilen Yarının Tanrısına karşı inançsız olunması istenmektedir insandan. Böylece ateist bir tutumla karşılaşyoruz. Peki Tanrıya inanılması istenmiyorsa, Tanrı etrafında nasıl olurda tartışma yapılabilir? Yok saydığınız bir varlık etrafında dolanarak onu tartışmanız mümkün değil. Bundan dolayı demek ki yazar, amacını daha başlangıçta açığa vurmaktadır: İnanmama. Yarının tanrısı diyerek yürüttüğü tartışma bütünüyle “inanmamayı” göstermekten öte bir anlam taşımıyor.

Bütün ateistlerin içinde bulunduğu tutarsızlıkları burada görüyoruz. O da yok saydıkları tanrı varlığını tartışma konusu yapmaktan uzak durmamaları. Aslında onların tartıştıkları Tanrı değil, Tanrı etrafında oluşan söylemler, üretilen tasavvurlar ve geliştirilen pratiklerdir. Eğer ateizm, Tanrı tanımazlık ise ateizmin tanrıyı tartışma imkânı da yoktur. Eğer tanımama var olanı görmezden gelmek, reddetmek, eleştirmek ya da ona meydan okumak ise bu tutum da gerçek manada ateizm değil. Tanrı, yarına hapsedilemez; tüm zamanların sahibidir.

Tanrı, var kabul edilmedikçe onu tartışma imkânımız söz konusu değildir. Tartıştığımız tanrı değil, tanrıya ilişkin tasavvurlar ve pratiklerdir.

Yarının Tanrısı, yaşayan varlıklara özgü olan cinsiyet, ebat, biçim ve renk gibi herhangi bir özelliğe sahip değildir!

Aslında Yarının Tanrısı dendiğinde belli bir beşeri zaman içine yerleşen bir Tanrı tasavvuru ileri sürülmekte. Bu beşeri tasavvur içinde Tanrı, insani bilinçle okunan ve onun öznel pratikleriyle "yaratılan" bir varlıktır! Bundan dolayı insanların öznel ve beşeri dünyalarında bulunan cins, adet, biçim ve renk dolaylı da olsa artık Tanrıya izafe edilir. Yaşayan varlık olan insan bilincinden ve onun ürettiği zaman algısından çıkan bir Tanrı bilinci, elbette beraberinde çeşitli beşeri nitelikler taşıyacaktır.

Tanrı, insandan dünyaya yansıyan ya da dünyadan insan bilincinin ürettiği imgelerle var olup sarmalanan bir şeydir. Böyle bir Tanrı, elbette beşeridir. Beşeri olan bütün varlıklarda renk, ebat, cins gibi özellikler bulunur. Örneğin at dediğimiz zaman dişilik, kızılık, ağırlık, uzunluk vs. gibi özellikler kendini gösterir. Bunlardan bağımsız bir at varlığını düşünmek mümkün değil. Benzer bir biçimde "yarın"ın içine yerleştirilen bir Tanrı da artık zamansal beşerilik kadar, diğer beşeriliklere de bulaşmış demektir. Bundan dolayı o da belli bir ebat, cins, renk vs. ile oluşur. Nitekim tarih içinde dişi Tanrıça Afrodit ya da İştâr'dan bahsedilir. Cinsiyet kimliği gibi beşeri özelliklerle Tanrı dünya sahnesinde varlık gösterir.

İnsanın kendi bilincinde ürettiği ya da nesnel dünyanın bilinçle etkileşimiyle var ettiği Tanrı tasavvuru, elbette beşeri özellikler taşımaya başlayacak üzerinde. Yarın diye sıfatladığımız bir Tanrı artık uzun Tanrı, kısa Tanrı, beş metrelik Tanrı gibi saçmalıklar ortaya çıkacaktır. Bundan kaçmanız mümkün değil.

Tanrı, nesnel gerçekliklerle tanımlanamaz

Yarının Tanrısı her zaman herkesle konuşmaktadır!

Genel olarak Tanrı her zaman ve herkesle konuşmaktadır. Ancak bu önerme “yarının tanrısı” diyerek büyük bir paradoks ortaya koyuyor. Çünkü Yarının tanrısı diyerek bir zaman belirlemesi yapıyorsanız ve Tanrıyı yarın içine hapsediyorsanız, bu Tanrınız her zaman konuşmaz. Yarının Tanrısı, yarına konuşabilir ancak. Dün ve bugün zamanlarına konuşamaz. Dün bugüne akar, bugün dünü taşır içinde. Bergson’un yaklaşımlarında bunların vurgusuyla karşılaşırız ve de bu vurgular oldukça önemli. Dolayısıyla Yarının Tanrısı yarına hapidir! Yarın denilen zamanın dört duvarları içinde dolaşır sesi!

Kelamı, yarın içindedir. Kelamı dün ve bugüne ulaşamaz. Tüm zamanlara konuşmayan ve konuşamayan bir Tanrı! Çünkü bu Tanrı, yazarın Tanrısıdır. Onun Tanrısı sadece yarın içinde inşa edilmiş, yarının zamanına mahkûm edilmiş ve yarının zaman varlığının sınırlarında yaşamaktadır. Tek bir zamana mahkûm bir varlık! Tekil zamanın varlığı bir tanrı! Oysa insan bile dünü içinde taşıyan bugünü yaşarken birçok zamanı birlikte yaşamaktadır. Böylece Yarının Tanrısı’na göre daha geniş sınırlara ve ufuklara sahiptir. İnsanı da var eden bir Tanrı insandan daha dar bir zaman içinde nasıl konumlanabilir? Zamanların değil, tek zamanın bir Tanrısı, tek zaman da konuşur, tek zamana sahip olur, tek zamanın sınırlılıkları içinde varlığa nüfuz eder.

Tanrı, bütün zamanlarda bütün insanlara kelam eder.

Yarının Tanrısı hiçbir şeyden ayrılmamıştır, her yerde mevcuttur!

Büyük paradoks! Yarının Tanrısı, yarına mahkûm bir Tanrıdır! Yarının mekânı, zaman içinde yaşamaktadır. Şeylerin yarınında yaşamakta olan bir varlık. Şeylerin mekân ve zamanı “yarın” içinde var ettiği bir bağlama yerleşmektedir.

Yarının Tanrısı, sadece “yarın”da mevcuttur. Varoluşu, etkilemesi, yaşatması ve yaratımı sadece yarında gerçekleşmektedir. Mevcudiyet yarın içinde gerçekleşmekte. Varlıkta var olma, varlıkta seslenme, varlıkta yaratma sadece yarın için mümkündür. “Her yer” sadece “yarındır”. Mevcudiyeti her yerde değildir. Yarının Tanrısı olarak Tanrının mevcudiyetinin mekânsal tezahürleri sadece yarındaki zaman içinde mevcut olur. Mevcudiyetin varlıksal alanı yarındır. O zaman sadece yarın içinde vücuda kavuşur bu Tanrı varlığı! Geçmişte, dün ve yarın dışındaki bütün zamanlar da mevcut değildir. Hâlbuki mutlak, değişmez ve zamanlar ötesi olan Tanrı bütün mekânlarda ve zamanlarda mevcudiyet kazanır. Bir zaman sınırlamasına tabi tutulamaz mevcudiyeti. Yarın zamanıyla mevcudiyet kazanan bir Tanrı, sadece yarın içinde varlığa yönelir.

Mevcudiyet, varlığın varlığa kavuşmasıdır. Yarının Tanrısının mevcudiyeti herkese değildir. Varlığının varlığa gelmesi herkese dokunmuyor. Belli bir zaman aralığında varlığa geliyor ve varlık kazanıyor.

Tanrı, tüm zamanlarda mevcuttur.

Yarının Tanrısı, apayrı bir Üstün Varlık değil, Hayat olarak adlandırılan olağanüstü bir süreçtir!

Tanrı, her zaman içinde olağanüstü özellikleri taşır. Çünkü Tanrı'nın tanrı olması insan kudretinin ötelere uzanan bir varlık olmasından kaynaklanır. Buna olağanüstü adını veriyoruz. Olağanla sınırlanmayan, onun dışına, üstüne ve ötesine çıkarak Üstün Varlık özelliklerini taşır içinde. Örneğin insan ve diğer tüm canlıların ölümlü olması olağandır. İnsanın çıplak gözüyle belli bir mesafede algılama içinde olması olağandır. Hayvanların sadece üreme, cinsellik, yemek gibi fizyolojik ihtiyaçlara dayalı olarak hayatlarını sürdürmesi olağandır. Oysa Tanrı bu olağan durumların dışına çıkar. Algılama sınırı yoktur. Fizyolojik ihtiyaçlarla tanımlanamaz. Yemez, içmez, cinsel fiillerde bulunmaz.

Tanrı'nın olağanüstü olması mekân ve zamanla sınırlanarak tanımlanamaması, ölümsüz olması, ölümlülüğü aşan bir varlık kudretini içermesi, kâinatı yaratması gibi anlamlara gelir. Tanrı dışındaki varlıklar için bütün bunlar olağanın çok üstünde durumlardır. Yani olağanüstüdür. Metafizik dünya, olağan üstüdür. Cennet, cehennem, melekler, kaderin yöneticisi, yaratılış sahibi... Bütün bu olağanüstü özellikler ve varlıklar sadece Tanrıya aittir. Bunlardan dolayı Tanrı Üstün Varlık'tır. Onu bütün yaratılmış varlıklardan farklılaştırır ve ayrıcalıklı, biricik, mutlak ve apayrı kılar.

Tanrının olağanüstü olması, üstün varlık olması onun hayatın dışında yer alması anlamına gelmez. Başka bir ifadeyle Tanrının üstün varlık olması, onun hayat içinde yer alan bir sürece katılmasını dışlamaz. Vahdet-i Vücut görüşü ya da İslam düşüncesindeki "cevherde hareket" teorisi bunu ispatlar. Molla Sadra, bu teorisiyle Tanrı'nın her an yaratımla beraber hayatın içinde yer aldığını söyler. "O her an bir işte" ayeti bunun için delil olarak gösterilir.

Yine vahdet-i vücut yaklaşımı da Tanrı'nın bütün varlıklarla ilişkili olduğunu söyler. Bütün kâinat, mikro ve makro düzeyde mutlak ve tek varlığın özü ile ilişkilidir.

Tanrı üstün varlık vasfıyla hayattan çekilip insanı kendi kaderine bırakan bencil bir varlık değildir! Tam tersine varlıkla beraber olan, varlıkta olan, hareket ve yaratımın ruhunda yer alan değişmez mutlak özdür. Yoksa insanı ya da hayatı yaratıp kendi köşesine çekilen üstün varlık imgesiyle bütünleşmez.

Tanrı, üstün varlıktır; insanla hep beraberdir.

Yarının Tanrısı sürekli olarak değişmektedir!

Sürekli değişen bir varlık, Tanrı değildir. Tanrı, varlıklar içinde değişmezliği, mutlaklığı, üstün tek kudreti, her şeye gücü yetmesi gibi vasıflarla Tanrı olur. Değişen varlıklar dünyası, nesnelere aittir. İçinde

çürüme, fesat ve bozulma gibi vasıflar taşır. Bu nedenle mutlak iyi, mutlak hakikat, mutlak öz vs. olan bir varlıkta bu vasıflar bulunmaz.

Sürekli değişen, Yarının Tanrı tasavvurudur. Yazarın zihninde tasarladığı ve yarın diye tanımladığı Tanrı imgesi değişir. Çünkü tasarlayan yazarın kendisi değişme özelliğine sahip bir varlıktır. Dolayısıyla zihni, hayatı, bakışı değiştikçe buna eşlik eden imgesi de değişecektir. Bu imge ister Tanrı olsun isterse başka bir şey olsun fark etmez.

Yazarın değişen bilincine paralel olarak tasarladığı Tanrı da değişecektir. Bundan daha doğal bir şey yok! Yanlış olan ise yazarın kendi öznelliğinde yaşanan değişme ve buna bağlı olarak gelişen bilinci doğrudan Tanrıya yansıtmasıdır. Tanrıyı da kendi değişen bilinciyle özdeşleştirmesidir. Başka bir ifadeyle bilinç değişir, ancak bilincin algıladığı Tanrı değişmez. Belki bilincin Tanrı algısı değişir.

Tanrı ile Tanrı tasavvuru **ayrı** şeylerdir. Tanrı tasavvuru, insan varlığının Tanrı ile ilgili geliştirdiği yaklaşımlardır; insanın Tanrıya ilişkin hayal gücünü ortaya koyar. İnsan bilincinin Tanrıya ilişkin yaptığı yansıtmadır. İnsanın tasavvurları, insanın içinde yaşayarak edindiği çeşitli özelliklere göre oluşur. Bu özellikler sınıf, zaman, mekân ya da sosyal ilişkiler ağı olabilir. Coğrafya ya da tarihsellik de bu tasavvuru kurar. Tanrı tasavvuru, bütün bu tarihsel ve sosyolojik çerçevenin insan bilinciyle ortaklaşa bir biçimde ürettiği şeydir. Bunun sonucunda tasavvurlarımızı inşa eden şartlar, mekânlar, zamanlar, durumlar ve hareketler değiştikçe tasavvurlar da buna bağlı olarak değişir. Tanrı tasavvuru için de benzer şeyleri söylemek mümkün.

Sonuçta Tanrı ile Tanrı tasavvuru farklı şeylerdir. Oysa yazar ikisini aynı gerçeklik olarak ele almakta ve büyük bir yalanı önümüze koyma sorumsuzluğunu sergilemektedir.

Değişen tasavvurlardır, Tanrı değildir.

Yarının Tanrısı gereksizdir. Çünkü Tanrının size, sizin de ona ihtiyacınız yoktur!

Mantıksal açıdan temelsiz önermelere dayalı olarak hareket eden ve insanı bu önermeler zincirinin akışı içinde düşünme rutinine tabi kılan yazar, nihayet dilinin altındaki baklayı çıkarıyor! Bütün ileri sürdüğü ve başlangıçta varlığını savunduğu bir Yarın Tanrısını burada reddediyor. Hâlbuki kitabının başlangıcında coşkuyla ve mesihçi bir anlayışla bir tanrıdan bahsediyordu. Bir Yarın Tanrısı diyordu. İnsanları bir inanca, bir umuda ve bir kabule doğru yola çıkarırken mevcut Tanrı inançlarını sarsıyordu. Böylece kullandığı şeytani metot ortaya çıkıyor! Önce insanı yeni ve farklı bir Tanrı inancıyla onu mevcut Tanrı inancına karşı şüpheye sokuyor, mevcut inancını sarsıyor ve ondan koparıyor. Arkasından da hep alternatif olarak sunduğu ve mesihçi kimlikle çağırdığı Tanrıya şimdi gereksizdir diyor. Yok bile diyemiyor. Gereksiz diyor.

Tanrının gereksizliğini ispatlayacak ciddi bir argümanda ortalarda gözüküyor. Tanrının gereksizliğini Tanrı ve insan arasında var olduğunu düşündüğü ihtiyaç ile açıklıyor. Bir kapitalizm dehası! En temel insan ilişkisini ihtiyaçla açıklama tutumudur bu. Sanki yemek, içmek ve cinsellikten bahseder gibi bahsediyor bu ihtiyaçtan. Materyalizmin ve kapitalizmin ahmakça ileri sürdüğü önermelerden biridir bu.

Tanrı ve insan ilişkisini sıradan iki insan ilişkisi gibi algılayan bir tutum var burada. Oysa iki farklı varlık var; Tanrı ve insan. İkisinin derin farklılığı ve bu farklılıkla gelecek ilişkiler de oldukça farklı olaur. Sadece ihtiyaç temelinde olmaz mesela. Tanrı, yaratıcıdır, değişmezdir, mutlak, ölümsüzdür. İnsan fani, değişken ve yaratılan. Bu iki varlık arasında eşit ilişki olmaz. Bundan dolayı “Tanrının size, sizin Tanrıya ihtiyacınız yok” gibi basit bir önermeyle geçiştirilemez. İnsan, her zaman olağanüstü ve üstün varlığa ihtiyaç duyar. Niçin yaşıyoruz? Niçin kanser beni buldu? Niçin Afrika’da dünyaya geldim? Niçin yoksul bir ailem var? Niçin benim babam öldü ve küçük yaşta yetim kaldım? Bütün bu niçinlerin cevabı

insanları üstün varlığa götürmekte. Bu soruların hiç birisini bilimin cevaplama kudreti yok. Sadece felsefe bunları çoğaltmaya ve devam ettirmeye yarayan bir disiplin.

Gereksiz olan Yarının Tanrısıdır. Yarına ve Tanrıya ilişkin yazarın geliştirdiği tasavvurdur. Evet! Yarının Tanrısı gereksizdir. Çünkü Tanrı, tüm zamanların Tanrısıdır. Tüm zamanların tanrısı olduktan sonra, Yarının tanrısının hiçbir anlamı kalmaz.

Derin bir düşünme, mukayese ve akılsal temellendirmeye hitap etmeden kestirmeden insanın psikolojisine dalan bu basit tezler, sadece insanı konformizme iter. Onu düşünmekten kaçmaya ve vehimlerine teslim olmaya çağırır.

Yarının Tanrısı gereksizdir, çünkü tüm zamanların Tanrısı vardır.

Yarının Tanrısı hizmet/kulluk beklemez, fakat o tüm yaşamın Hizmetçisidir!

Tanrı, burada bir hizmetçiye dönüşüyor. Yaşamın hizmetçisi deniyor. Tanrı kulluk ya da hizmet beklemek yerine hizmet eder! Tanrı'nın insanın emrine verilmesidir bu! İnsanı Tanrı rolüne, Tanrıyı da insan rolüne çağırmaktır. Tanrı ve insan ilişkisini ters yüz eden bir yaklaşımla karşı karşıyayız.

Tanrı, özgün ve biricik niteliklere sahip bir varlık. Bundan dolayı insandan üstündür. Onu yaratan, onu yaşatan ve ona hayat bahşedendir. Bütün kâinatı onun emrine veren ve böylece onu “halife” yapan bir varlıktır. Bundan dolayı Tanrı, kendisine kul olunacak bir varlıktır. Onu aşan, onu yaratan ve ona hayat bahşeden varlığa, yani Tanrıya teşekkürünün edası için kuldur.

Tanrının kulu olmak, dünyadaki efendilerin kulu olmaya benzemez. Tanrı ve insan ilişkisi, köle ve efendi ilişkisi olarak okunamaz. İnsanın Tanrıya kulluğu hiçbir özgürlüğünün olmaması anlamına gelmez. İnsanın Tanrının kulu olması, onun iradesini yok etmez. Tanrının yasaklarına

rağmen insanın çeşitli kötülükler yapması bunun en çarpıcı örneği. İnsan, hem özgür hem de Tanrının kulu olan bir varlık olabilir. Örneğin Tanrıya inanan insanlar kendi tercihleriyle seyahate çıkarlar, istedikleri kişiyle evlenebilirler, istedikleri siyaseti tercih edebilirler... İnsanlar, özgürlüklerini kul varlık olarak yaşama imkanına sahip bulunuyorlar

İnsan, ölümlüdür. Güçleri ve potansiyeli sınırlıdır; yaratılıştır. Var olmak için başka varlığa muhtaçtır.

Hem Tanrı gerekli hem de insan Tanrıya muhtaçtır. İnsan hem kul hem de inanan olabilir.

Yarının Tanrısı koşulsuz sevendir, her şey hakkında hızla yargılamaz, kınamaz/mahkûm etmez ve cezalandırmaz!

Burada apriorik bir Tanrı inancı tasavvur ediliyor. O da koşulsuz sevmeyen, her şey hakkında hızla yargılayan, mahkûm eden ve cezalandıran nitelikleriyle belirginlik kazanıyor. Bu Tanrı önermelerine bağlı olarak hareket ediliyor ve söz konusu cümleler sarf ediliyor. Yani yazar, varsaydığı inanca karşı cevaplar veriyor ve hükümler ortaya koyuyor. Bu da yazarın da bir Tanrı inancına sahip olduğunu gösteriyor. Gadamer'in ifadesiyle bir ön anlam, **ön yargı** söz konusu. Tanrı ile ilgili bu ön anlama ya da ön yargı onu bu son yargılara götürüyor. Çünkü Tanrı inancı olmadan Tanrı üzerinde yargıda bulunmak kolay değildir. Tanrı ile ilgili ön anlama ve ön yargı olmadan Tanrı hakkında hiçbir anlam ve hiçbir yargı ortaya çıkmaz.

Yazarın Tanrı hakkında yargıda bulunmasına yol açan ön Tanrı yargısında büyük problemler var. Öncelikle hızla yargılayan, hızla kınayan, hızla mahkûm den ve hızla cezalandıran bu ön Tanrı yargısı, belli bir "Tanrı tarihinden" beslenmektedir. O da kuşkusuz "ortaçağ Tanrısı"dır. Yani Hristiyanlığın ortaçağ tarihinde somutladığı Tanrı tasavvurudur. Buradan beslenen Tanrı imgesine karşı yine Yarının Tanrı yargısı ortaya konmaktadır. Hristiyanların ortaçağ Tanrısı engizisyon mahkemeleri ve

aforoz sistemiyle hızla cezalandıran bir Tanrıydı! Kara cübbeli skolastik kilise babalarının öfke, hınç ve dünya dışlayıcı Tanrı imgelerinden gelen pratikler, gerçekten de hızla cezalandıran bir Tanrı dünyasını ortaya koyuyordu.

İslam düşüncesinde tasavvuf pratiğinde ve ontolojisinde imgelenen Tanrı sevgidir, aşktır ve muhabbetir. Böylece Tanrı'nın tasavvur edildiği tarihsel, toplumsal ve dini varlık önem kazanmakta. İslam'ın Tanrı tasavvuru cezalandırır da ödüllendirir de. Cehennem de vaat eder, cennette. Bunlar insanların iyiliklerine ve kötülüklerine karşıdır. İnsanı cezalandırma apriorisine dayanmaz. Bunun yerine adaletin tecellisine imkân verir.

Tanrı, hem cezalandıran hem de sevendir.